

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS IKIRENESANSINĖS APRANGOS IKONOGRAFIJOS ŠALTINIAI

RŪTA GUZEVIČIŪTĖ

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Rūta Guzevičiūtė – Europos kostiumo istorijos specialistė, su žurnalo Lietuvos pilys redakcija bendradarbiauja nuo 3-iojo numerio, išleisto 2008 m.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės aprangos ikonografijos apžvalga paprastai pradedama nuo renesanso. Ikirenesansinis laikotarpis stokoja negausių turimų ikonografijos šaltinių analizės. Vienas tokį šaltinių, kaip pagalbinė vaizduojamoji medžiaga aktyviai naudojamas mūsų kaimynų, iliustruojantis XIII–XV a. kostiumo istoriją, yra Radvilų metraštis.¹

Radvilų metraštis – tai vienas svarbiausių ikimongolinių Rusios metraščių, apėmęs ir Lietuvos valstybę, nuo XII a. plėtojusios savo ekspansiją į Rusią, istoriją. Istorikai nurodo, kad Lietuvos ekspansija į stačiatikių rytų slavų gyvenamas žemes pakeitė geopolitinę situaciją regione, tapo „kertiniu valstybės politikos akmeniu“.² Pasikeitė ir pati Lietuvos valstybė: „Lietuvių etninėse žemėse sukurta valstybė XIV a. antroje pusėje virto daugiaataute, įvairių tatybų bei įvairių kultūrų Lietuvos Didžiaja Kunigaikštyste“.³ Iki daugiaataucių žemų prijungimo Lietuvos žemės riba buvo laikoma Neris⁴, o Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės virsmas didinga valstybe vyko būtent dėl intensyvaus plėtojimosi.

Anot Edvardo Gudavičiaus, „rusų rašto ir kalbos naudojimas, stačiatikybės plitimasis tarp susiduriančių su rusais kunigaikščių supažindino šią terpę su rusų raštija, stačiatikių liturgija bei bažnytiniu menu. [...] Iškilo kultūriniai šios ryšius palaikančios terpės poreikiai. Juos tenkino rusų ir Balkanų meistrai, tačiau vykdymams jau naujuujų užsakymų pageidavimus. Gimė tekstai su atitinkamu iluminavimu ir įrišimu. Iš XIV a. išliko Laurušavo ir Mstižiaus evangelijos, kurias galima laikyti stačiatikių lietuvių elitinės terpės rašto ir meno paminklais. Šių evangelijų kalba ir miniatiūros ypatinėmis savybėmis neišskyrė iš kitų rusų rankraščių, tačiau prielaidos tam atsirast klostėsi. Bizantinis menas pradėjo veikti šio elito buiti. Atsirado iš gemų sukompionuotų kunigaikščių antspaudų. [...] Lietuvių žemėms artimų rusų cerkvii apdailos elementus perėmė kunigaikščių rūmų ir atsiranantių katalikų bažnyčių architektūra. Seniausia lietuvių kalbos krikščioniškų terminų sluoksnių sudarė rusiški skoliniai. Salygos plisti rusiškajai bizantinei kultūrai buvo gana palankios, kadangi ji jau turėjo savo susiformavusį modelį, o jos nešėjai gyveno vienoje valstybėje su lietuviais.“⁵

Radvilų metraštis – tai vienas seniausiu mūsų dienas pasiekusių dokumentų, baigtas rašyti XIII a. pradžioje, tikėtina, Smolenske.⁶ Tikslesnių žinių yra apie vėlesnį, jau XVII a. metraščio likimą: lotyniškas įrašas 251 lape byloja, kad Stanislovas Zenovičius dovanovojo ši rankraštį kunigaikščiui Jonušui Radvilai (1612–1655) – puikiai

I pav. Kunigaikščio Boguslovo Radvilos bibliotekos ekslibris ant Radvilų metraščio viršelio. Кенигсбергская Радзивилловская летопись. Lietuvos mokslų akademijos biblioteka, nespalvota fotokopija (1902 m.). Toliau – Radvilų metraštis.

Ex libris the library of Duke Boguslovas Radvila on the cover of the Radzivil Chronicle. Кенигсбергская Радзивилловская летопись, Library of the Lithuanian Academy of Sciences, black and white photocopy (1902). Hereinafter the Radzivil Chronicle.

išsilavinusiam politikui ir kariui. Anksti mirus Jonušui Radvilai, jo pusbrolis Boguslovas Radvila (1620–1669), tapęs vienintelės Jonušo dukters Marijos Onos globėju, o vėliau ir sutuoktiniu (1665), paveldėjo ši uošvui priklausiusi raritetą. Apie tai, kad XVII a. metraštis pateko į Boguslovo Radvilos – Prūsijos Kunigaikštystės vietininko kolekciją, liudija jo ekslibrisas, pritvirtintas prie pirmojo metraščio viršelio, iš vidinės pusės. (1 pav.) Bet 1669 m. Boguslovas Radvila staiga mirė Karaliaučiuje, ten ir buvo palaidotas miesto katedroje. Testamente visą savo turtą jis paliko vienturtei dukrai Liudvikai Karolinai, kuri jam mirus tebuvo vos dvejų metų amžiaus. Vienu iš jos globėjų buvo paskirtas Brandenburgo kurfiurstas su žmona. Tėvas

Liudvikai Karolinai iki jos santuokos buvo uždraudęs grižti į tėvynę, o kadangi ji ištekėjo už Brandenburgo markgrafo Liudviko, visi Biržų šakos Radviļų turtai, tarp jų ir metraštis, atsidūrė Karaliaučiuje (1671 m. buvo saugomas Karaliaučiaus bibliotekoje). Todėl šis metraštis vadinamas dvejopai: Radviļų metraščiu ir Karaliaučiaus, arba Kenetsbergo, metraščiu.⁷ 1758 m. rankraštis buvo išvežtas į Rusiją ir šiuo metu yra saugomas Sankt Peterburge, Rusijos istorijos instituto bibliotekoje.⁸

Be to, Radviļų metraštis – tai pirmasis iš žinomų mūsų regiono metraščių, kurie buvo gausiai iliustruoti miniatiūromis. Teigama, kad iliustratorių galėjė būti du arba trys, o gal net penki, jie nupiešė 617 spalvotų miniatiūrų.⁹ Keblumų kyla su metraščio ikonografinės medžiagos datavimu. Paskutinė rankraštyje pateikiama informacija siekia XIII a. Vienintelis išlikęs autentiškas Radviļų metraščio nuorašas, t. y. perrašytas variantas, datuojamas paskutiniai XV a. dešimtmečiais.¹⁰ Kyla klausimas: ar ir ikonografija buvo „perrašyta“ (perpasišyta), laikantis aprašomų įvykių, ar 617 miniatiūrų – tai jau XV a. sukurtos iliustracijos tekstu, chronologiškai apimančiam 853–1214 m.? Radviļų metraščio piešiniai negalėjo būti sukurti IX a. (kai rankraštyje pradedami dėstyti pirmieji įvykiai), nes jų visą reikėjo užbaigti rašyti ir tik tuomet iliustruoti, kaip tai daroma ir iki šiol. Juolab kad kai Johannas Gutenbergas XV a. viduryje išspausdino pirmąją knygą, spaudiniai dar tebebuvo iliustruojami ranka.

Žinios apie pirmąsias XI a. Rusios rankraščių iliustracijas, t. y. metraščių miniatiūras, apsiriboja akivaizdžia Bizantijos įtaka ir Kijevos mokyklos pavyzdžių pamėgdžiojimu: čia vyrauja įmantriai vingiuotos ir asimetrinės palmetės.¹¹ XIII a. pradžioje tarp ornamento vingių jau išryškėja žmogaus veido pavidalai, žuvys, paukščiai, žvėry. XIV a. tampa aukso amžiumi Novgorodo miniatiūrai: piešiamos humoristinio pobūdžio žmonių figūrelės, dažniausiai įpintos į ornamentą ir į antraštines raides.¹² Ir tik XV a. metraščių tekstuose atsiranda visiškai savarankiškos scenos su žmonių figūromis, turinčios net atskirus komentarus po piešiniuose.¹³

Grįžtant prie Radviļų metraščio, tariamai parašyto XIII a., kurio XV a. nuorašą teturime, aiškėja, kad savarankiškos daugiafigūrės kompozicijos metraščio knygoje niekaip negalėjo atsirasti anksčiau nei XV a. Kyla klausimas: ar XV a. buvo įmanoma pavaizduoti XIII a., t. y. prieš 200 metų ir dar seniau, vykusius įvykius? Bet nei XIII, nei XIV, nei XV a. senovės sampratos, tiksliau – nūdienio istorinio praeities suvokimo, atrasti neįmanoma.

Kultūrologas ir medievistas Aronas Gurevičius, išnagrinėjęs vidurinių amžių laiko kategorijos supratimą, suformulavo, kad viduramžių žmogus negebėjo suvokti pasaulio kitimo ir visuomenės vystymosi. „Manyta, kad jis [laikas] stabilus ir iš esmės nejudrus. [...] I pasauli nežiūrėjo kaip į procesą. Tiek atskiras žmogus, tiek visata yra statiški, jų pakitimai tėra paviršutiniški ir pavaldūs dieviškai apvaizdai. [...] Žmogus neturi asmeninės praeities, dabarties ir ateities – jis ne istorinė būtybė. [...] Viduramžių žmogus mažai mąstė apie jo [laiko] „išorinę“, kiekybinę pusę, ir šia prasme pasaulio samprata stokojo

laiko charakteristiką.“¹⁴ Apie Vakarų ir Rytų krikščionybę „istorizmo“ ir „antiistorizmo“ sąvokas viduramžiais A. Gurevičius rašė: „Vaizduodami Kristaus kančių scenas, bizantiečiai niekada nesilaikė istorinio nuoseklumo ir rēmësi išimtinai simboline, o ne istorine prasme, tuo tarpu Vakaruose šis nuoseklumas buvo privalomas. Stačiatikių liturgija judėjimo laike stokoja kur kas daugiau nei katalikiškoji.“¹⁵

Tad galima konstatuoti, kad stabilumas, tradiciškumas ir pasikartojimai buvo pagrindinės kategorijos, kuriomis mąstė viduramžių žmogus, – jam realus istorinis vystymasis buvo nesuvokiamas. Archajiška sąmonė buvo antiistoriška ir jai netaikytinos naujaisiais laikais susiklosčiusios pagrindinės istorijos sąvokos. Pasaulėvaizdis, kuris buvo suvokiamas viduramžiais, – tai nuolatinis praeities atgimimas ir grįžimas, tampant dabartimi.

Tokiu pat principu galėjo būti kuriama ir Radviļų metraščio ikonografija. Miniatiūros, tapomos iš XV a. žiūros taško, visiškai neprasilenkė su būtojo laiko (XIII a.) charakteristikomis, kurios, anot viduramžių žmogaus, nuolat pasikartojo. „Protėvis galėjo tarsi vėl gimti viename iš palikuonių – giminėje buvo perimami vardai, o kartu su jais – ir jų savininkų vidinės savybės.“¹⁶ Idomu, kad panašūs procesai vyko ir su drabužiais – juos perduodant kitam asmeniui, persiudodavo ir dalis apdarо savininko savybių.¹⁷ Bet aprangos perdavimo iš vieno palikuonio kitam proceso fiksacija dviejų šimtmečių eigoje – nerealus veiksmas, nors drabužiai būdavo labai vertinami ir saugomi: net ir labai sudėvėtū neišmesdavo, juos taisydavo ir adydayo. Nepaisant visų šių pastangų, kuo giliau leidžiamasi į istoriją, tuo mažiau tikresnių ar tikslesnių duomenų apie kostiumą tegalima aptikti. Iš bendro anō laikotarpio paveikslų galima bandyti atkurti nebent atskirus fragmentus.

Drabužių pavidalas viduriniai amžiai kito lėtai ir tas kismas yra menkai pastebimas. Ypač Rytų Europoje, kurioje brandžią Bizantijos ir Persijos kultūrų įtakos buvo didesnės nei vos bekylančią Vakarų. Iš Rytų – Bizantijos ir Persijos – sklidusi nuostata, kad kūnas privalo būti suvystytas, ir Vakaruose rado visišką Bažnyčios pritarimą. Tad tam tikrą laikotarpį visos Europos kostiumas turėjo tapačių bizantiškiems apdarams bruožų: standūs, beveik nelankstūs audiniai (Bizantijoje – tai sunkūs, auksu atausti šilkai, o skurdžios ankstyvos vietinės Vakarų gamybos interpretacijoje – tiesiog prastai išdirbtai, šiurkštai drobė ar vilna), kuriems galima buvo pritaikyti tik elementariausią kirpimą ir kurie sudarė tam tikrą futliarą, puikiausiai pridengiantį kūniškumą. Bégant amžiams, apčiuopiamiai kito tik bendrosios kostiumo proporcijos. Iš Bizantijos paveldėti marškininiai ir kiti kūnų suvienodinantys aprangos pavidalai ilgainiui nustojo tenkinę suklestėjusių Vakarų europiečių estetinius skonius, bet Rytų Europa buvo tarpinė grandis, jungusi Rytus su Vakarais, čia laikas tekėjo tuo lėčiau, kuo labiau į rytus buvo išsidėsčiusi šalis. Netgi lenkų kostiumologai pripažįsta akivaizdžią Rytų – Bizantijos ir Persijos kultūrų įtaką visai Rytų Europai.¹⁸ Braudamas ir užkariaudama Rusios žemes, „kultūriniu požiūriu Lietuva brovėsi į bizantinės civilizacijos erdvę“.¹⁹

2 pav. Kunigaikštis Igoris su svita garbina dievo Perkūno statulą. Radvilų metraštis, l. 26.
Duke Igor with his entourage worship a statue of the god Perkūnas (God of Thunder). Radzivill Chronicle, l. 26.

Juolab paveiki ir visa apimanti buvo bizantiško kostumo, kuris paplitė visoje LDK, sklaida.

Vienoje Radvilų metraščio scenoje vaizduojamas Kijevos kunigaikštis Igoris, 941 ir 944 m. žygiavęs į Bizantiją, su kuria pagaliau sudarė vieną iš eilinių lengvai sulaužomų taikos sutarcčių. (2 pav.) Scena tarsi stebima krikščioniškos Bizantijos pasiuntinių akimis, jie smerkiamai žiūri į kunigaikštį Igorį, atliekantį pagoniškas apeigas ant vieno Kijevos kalno, kur stovėjo dievo Perkūno statula (metraščio tekste aprašoma kaip medinė, su sidabrine galva ir auksine burna). Jos papédėjė kunigaikštis kartu su savo kariais užpuolimų pabaigos vardan sudėjo kalaviją, skydą ir auksą. O kadangi kartu su pagonimis rusiščiais į Konstantinopolį traukė ir krikščionys variagai, tai pastarieji šioje scenoje vaizduojami besimeldžiantys.

Metraščio scenoje matomi tik marškininės aprangos pavidalai: marškiniai – ilgi, ligi kulkšnių, platūs, su ovalinė anga galvai ir visų kitų angų apkraštavimu. Marškiniai to meto aprangos sistemoje – alternatyvū neturintis apdaras. Jie siuvami iš vientiso audinio gabalo, jį perlenkus pusiau ir iškirpus angą galvai, nesusiuvant per pečių liniją. Teisingiau tokį sukirkimą būtų vadinti *tunica* (lot.). Kadangi namudinio audinio plotis neviršijo 45–53 cm, šonuose tekdavo įsiūti pridurtinius gabalus (liekniesniems pakakdavo pridūrimo iš vieno – kairiojo šono).²⁰ Virš keliasluoksniių marškiniių kitose Radvilų metraščio scenose dar matomas užsimetamas pusapvalis apsiaustas, susegamas sege per vidurį arba ant dešiniojo peties.²¹ O šioje iliustracijoje – besimeldžiantys variagai be galvos dangalų, besiklaupiantys; tuo tarpu pagonyse su kunigaikščiu Igriu priešaky stovi stati, visi barzdoti ir kepurėti (kepurės vieno tipo – šalmo pavidalo).

Kitose Radvilų metraščio miniatiūrose kunigaikščiai, patalpoje priimantys pasiuntinius ar duokles, vaizduojami

kepurėti, o kiti asmenys priėmimo scenose dažniausiai vienplaukiai (išskyrus egzotiškų šalių pasiuntinius su turbanais ar aukštais gobtuvais – *kalansuva*).²² Kepure, kaip savo iškirtinį valdovo ženklą, buvo pabrėžiama, kad sedintis asmuo – išskirtinis. Pagal to meto elgesio stereotipą neapdengta galva – tai nuolankumo simbolis (kepurės nusiémimas reiškė: „žeminu save prieš jus, ligi vergo lygio“).²³ Pati kepurė Rytų kultūroje buvo vyriško orumo, o šiuo atveju ir luominio išskirtinumo ženklas.²⁴ Radvilų metraščio kunigaikščių kepurės savo pavidalu panašiausios į „monomacho kepurę“, kuria, teigiama, Bizantijos imperatorius Konstantinas Monomachas dovaningo savo vaikaičiui Vladimiriui Monomachui – Smolensko, Černigovo, Pereslavlio ir pagaliau Kijevos didžiajam kunigaikščiui. Tariama, kad ji buvo brangakmeniais siuvinėtos tiubeteikos tipo ir galutinį savo pavidalą įgavo, kai buvo apkraštuota rusiškais sabalais.²⁵

Rusia buvo pakrikštyta Vladimiro Sviatoslavovičiaus 988–989 m., o Lietuvą antrą kartą pradėjo krikštyti 1387 m. Jogaila ir Vytautas. Anot Jano Dlugošo, Lietuvos krikšto vaizdas idiliškas: nuskurdę paprasti Lietuvos žmonės buvo privilioti krikštytis dovanojamais vilnoniais marškiniais, tuo tarpu iprastai šie vargetos tenkindavosi kasdieniais lininiais marškiniais.²⁶ Deja, faktai byloja, kad susidorojimo su pagonybe procesai visur buvo vienodai žiaurūs, nepaisant vėlesnių apologetų siekių juos sušvelninti: sunaikintos šventvietės, iš Perkūno ažuolų iškirstinti kryžiai, šalikelėse sudeginti žyniai ir pan.²⁷ Tad pagoniška inercija paskutinės Europoje krikštytos valstybės – Lietuvos etninėse žemėse buvo nepalyginamai stipresnė nei kitur. Tikėtina, kad pagoniškos apeigos, pavaizduotos vienoje išraiškingiausiu Radvilų metraščio scenų, dar ilgai vyko ir Lietuvoje: tai pagoniškos pakraipos šventinis ritualas gamtoje, dideliame žmonių sambūryje.

3 pav. Ritualinis šokis. Radvilų metraštis, l. 6. Iliustracija publikuota B. M. Бялявіна, Л. В. Ракава, Мужчынскі касцюм на Беларусі, Мінск, 2007, p. 69.

A ritual dance. Radzivill Chronicle, l. 6. Illustration published in B. M. Бялявіна, Л. В. Ракава, Мужчынскі касцюм на Беларусі, Мінск, 2007, p. 69.

(3 pav.) Religiniai iikrikščioniškų visuomenės kultai iš esmės buvo identiški: ugnies, vandens, žemės ir oro garbinimas. Žmogaus ir gamtos priešpriešoje gamtą įkūnijo dievų panteonas – i juos buvo kreipiamasi ritualų metu, siekiant priartėti prie gamtos stichijos ir pakreipti ją pageidautina linkme. Ritualas buvo vienintelė ir universalii priemonė „atrakinti“ gamtos jėgas, kad būtų atkurta pasaulio tvarka ir harmonija.

Radvilų metraščio scenoje pavaizduotas minėtas ritualas. Iškilmingi ritualiniai drabužiai laipsniškai išsirutuliojo iš paprasčiausiu kasdienių apdarų formų. Jei vietiniai gamtos išpažinėjai būtų gyvavę ilgiau, ritualinis kostiumas, kaip tai buvo būdinga kitiem kraštams, rizikavo iš aukos gamtos jėgoms simbolio pavirsti prabangos ir kilmės demonstracija.²⁸ Metraščio scenos veiksma vyksta gamtoje šiltą vasaros dieną, kai reikalingų drabužių kiekis yra minimalus. Paprastai aprangos sistemą sudarė keliasluoksniai drabužiai, ir didesnis apdarų skaičius ženkline reikšmingesnį asmenį. Daiktų funkcionavimas archajiškose visuomenėse buvo komplikuotas ir ritualizuotas, nes daiktai čia turėjo praktinę ir simbolinę reikšmes. Paslaptingomis magiškomis savybėmis ypač pasižymėjo marškiniai, labiau vertinami už nematerialias ypatybes, nes buvo traktuojami kaip žmogaus kūno tasa: viena puse orientuoti į vidini pasauli, kita – į išorę. Prigludantys prie nuogo kūno, jie buvo tiesioginiai magiškos jėgos, glūdinčios kūne, perdavėjai.²⁹ Kita vertus, marškiniai buvo svarbiausiai ir paskutinė kūno apsauga nuo priešingo išorinio pasaulio. Paprastai apatiniai marškiniai buvo siekiama nedemonstruoti svetimoms akims, kad kas nenužiūrėtų ir nepakenktų šeimininkui, nes ypač per apatinius žmogus būdavo labiausiai paveikiamas.³⁰

Radvilų metraščio kompozicijos (3 pav.) aprangoje dominuoja marškininių drabužių tipai: ilgi iki kulkšnių moteriški marškiniai ir visų scenoje dalyvaujančių vyru – trumpi, virš kelių užsibaigiantys marškiniai su dekoratyvine siuvinėta ar aplikuota apdaila aplink kaklą, riešus ir kraštus, atliekančia saugo ir riboženklio tarp kūno ir išorinio pasaulio funkciją. Centrinės paveikslø figūros – tai išdidinti moteris ir vyras, atliekantys kažkokio ritualinio šokio judesius, kuriuos bando kartoti vienas žmogus iš minios, kiti pritaria plojimais, muzikantai – pučiamaisiais, o pagrindinis vyras – būgnu. Drabužiai atspindi pirmiausia lyties ir amžiaus skirtumus, ir žvelgdami šiuo požiūriu matome, kad scenoje pavaizduotas susirinkęs jaunimas, kurį apibūdina bebarzdžiai veidai, o ilgi palaidi moters plaukai rodo jos magišką jėgą ir nepriklasomą padėtį (ištekėjusios moterys nuo seniausių laikų visuose kraštuose keitė laisvai krintančius plaukus kitokia šukuosena ar muturu, kuris toliau aptinkamas metraščio iliustracijose).³¹ Visi žvilgsniu aprėpiami marškiniai – pajuosti. Pasijuosti buvo leidžiama tik subrendusiem vaikinams ir merginoms, nes pajuosimas ženkline vizualinę kūno padalijimą į dvi nelygiavertes dalis: apatinę – žemišką ir viršutinę – dangišką; kaip genitalijų atskyrimą nuo širdies. Diržas – skirtingų pasaulių riba – buvo universaliai apsauginė priemonė, magiškas ratas, koncentruojantis kūno jėgą; neretai tai buvo tam tikrų pareigų atpažinimo ženklas. Miniatiūroje ypač krinta į akis, kad moteris virš viršutinių (kitose metraščio scenose moteriškuose apdaruose iš po placių viršutinių marškinų rankovių matyti siauros apatinės³²) mėlynai dažytų marškinų pasijuosusi raudoną medžiaginę diržą, kuris buvo laikomas labai svarbiu saugu, kartu teikiančiu stebuklingą jėgą ir vaisingumą; ant jo, be funkcionaliai būtinų elementų (peilio, skiltuvo, piniginės), buvo kabinami ir amuletais.

4 pav. XII–XIII a. apyrankė. M. G. Рабинович, „Древнерусская одежда IX–XIII вв.“, Древняя одежда народов Восточной Европы, Москва, 1986, il. 15.

A 12th–13th-century bracelet. From M. G. Рабинович, Древнерусская одежда IX–XIII вв., Древняя одежда народов Восточной Европы, Москва, 1986, ill. 15.

5 pav. Ritualinis moters su pakaišyta margine šokis. M. G. Рабинович, Очерки материальной культуры русского феодального города, Москва, 1988, il. 12, 2.

A ritual dance of a woman. From M. G. Рабинович. Очерки материальной культуры русского феодального города, Москва, 1988, ill. 12, 2.

Apatiniai marškiniai būdavo siuvami iš balintos drobės, o viršutiniai – iš dažytų audinių. Audiniai dažyti natūraliais augaliniais dažais: žievėmis, medžių šakomis, lapais, uogomis, pelkių rūdimis, suodžiais; retkarčiais – gyvuliniais dažais.³³ Skirtinga dažų koncentracija ar tam tikras proporcinius sumaišymas suteikdavo įvairių atspalvių. Melyni dažai būdavo gaminami iš rugiagelių, melynių, mėlžolės, šilagėlės; geltoni – iš beržo lapų, laukinių obelų ir alksnių žievės, prožirnio; rudi – iš ažuolo, kriausės žievės, svogūnų lukštų; raudoni – iš vabzdžio košenilio, daržinės raudės, lipiko, mėlžolės, jonažolės.³⁴

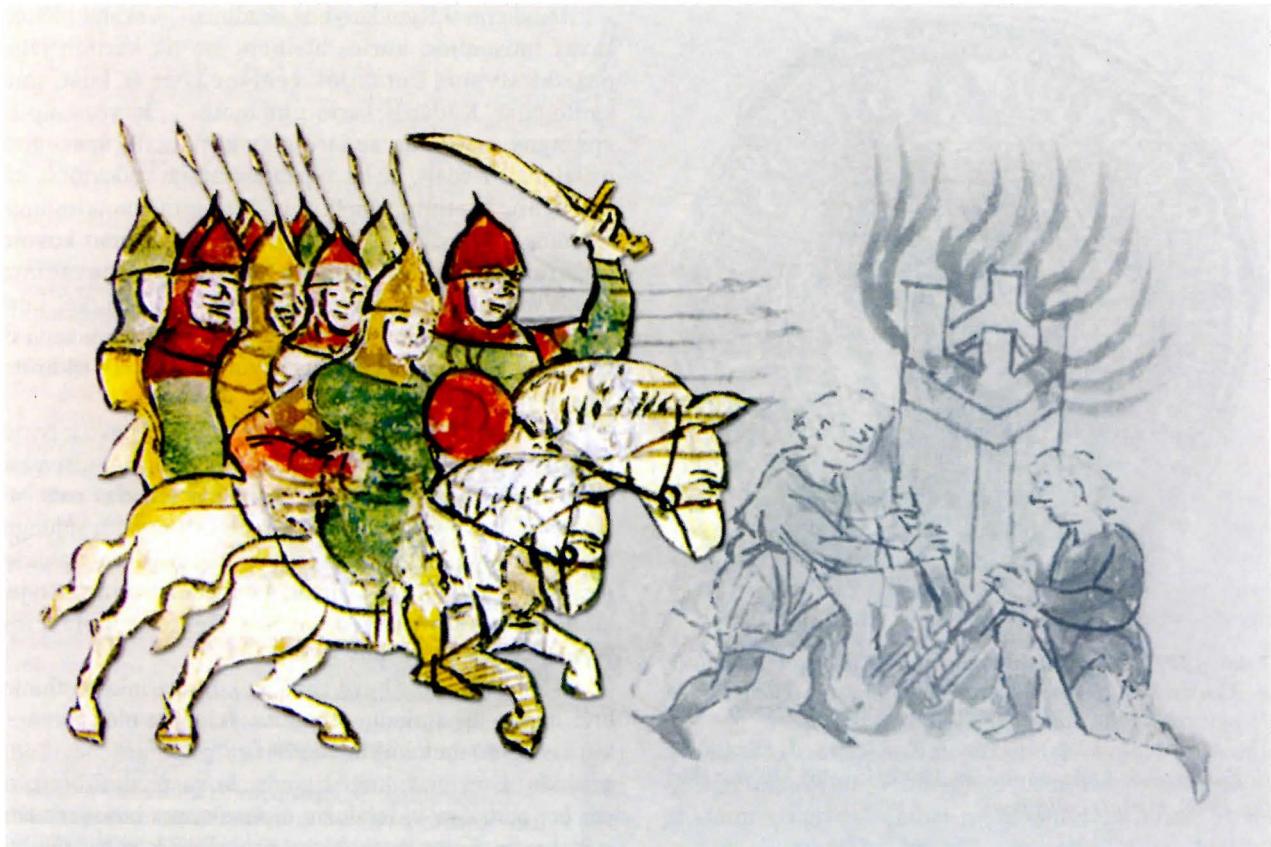
Aptariamoje Radvilų metraščio scenoje pavaizduotos ilgos moteriškų marškininių rankovės, beveik siekiančios žemę, akivaizdžiai išplečia realias kūno ribas. Analogiškos rankovės ir tapatūs ritualai matomi XII–XIII a. apyrankių dekore (4, 5 pav.), patvirtinančiame metraštyje pavaizduotos scenos ritualo archajiškumą ir judesio pailgintomis rankovėmis piešinio svarbą. Vaizduojamas ritualinis ilgarankovis šokis, vadinas „undinės šoki“³⁵, t. y. jis siejamas su vandeniu (sutampa su mūsų Laumės upeliais). Ši ryši patvirtina ir tai, kad pailgintos rankovės vadinamos „vandens rankovėmis“. Vidinėje dalyje tokios rankovės turėjo savotiškas „kišenes“, kuriose laikytos raganavimui skirtos priemonės. Kai ritualas nevykdavo, šios ilgos rankovės būdavo labai meistriškai suklostomos išilgai visos rankos, o riešai papuošiami brangiomis apyrankėmis, prilaikančiomis jas tokioje padėtyje. Iki pat XVII a. gyvavo šis pagoniško ritualo rudimentas – per ilgas moteriškas marškininių rankovės, siekusioms 8–10 alkūnių ilgi ir didžiai stebinusios užsieniečius.³⁶

Aprašytose XII–XIII a. ritualinėse apyrankėse pavaizduotos šokėjos, virš ilgarankovių marškininių vilkinčios nesusiūtą sijoną, kuris galėjo būti dėvimas pakaišytas. (5 pav.) Teigama, kad tokio sijono užsijuosimas nuo seno buvo susijęs su mergaitės iniciacijos apeigomis, atliekamomis prieš pat vestuves.³⁶ Tai vienas seniausių, dar neolito laikų, aprangos komplekto elementų – nesusiūtas sijonas, pas mus vadintas *margine*, be jokio pagrindo eliminuotas iš lietuvių tautinio kostumo, nors netgi negausus ikonografinis (jau nekalbant apie

archeografini) palikimas rodo šio drabužio paplitimą ir sekmingą gyvavimą iki pat XVIII a. paskutinio ketvirčio.³⁷ Jis buvo pamėgtas visų rytu ir pietyričių indoeuropiečių bei ugrofinų tautų ir naudotas dvejopo tipo: ištisinio, nesusiūto stačiakampio, lygiai dažyto (dažniausiai tamsiai melyna spalva) arba languoto ar dryžuoto audinio gabalo, apsukamo apie klubus nuo liemens taip, kad palos persidengdavo; kitas šio nesusiūto sijono variantas – dvejos, vėliau trejos (XVIII a. Lietuvoje – šešios) minėto audinio priuostės, susiūtos tik viršutinėje dalyje, perlenktos ir parištos ant liemens, kartais pakaišytos. Kaimynai latviai įrodė, kad toks nesusiūtas sijonas buvo būsimo sarafano prototipas³⁸, o archeografiniai šaltiniai liudija, kad sarafanas, vadintas *sajanu*, jau XVI a. tapo populiariausiu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų apdaru³⁹, o kaimynai baltarusiai ji sekmingai išlaikė savo tautiniame kostume iki šiol.⁴⁰

Baltarusių pateikiami faktai rodo, kad per dabartinės Baltarusijos (o nuo XIII a. – LDK) teritoriją ėjo kelias „iš graiku į variagus“, t. y. prekybos kelias iš Bizantijos į Skandinaviją, kuriuo gabenti prašmatnūs, auksu atausti bizantiški audiniai bei papuošalai pasiekdavo ir mūsų kraštą.⁴¹ Tai gerokai įvairino šiaip jau gana primityvų ir monotonišką garderobą, kuris susidėjo iš marškininių ir marškininių bei neplačių vyriškų kelninių, siuvamų iš tiesaus audinio gabalo; jų klešnės buvo jungiamos įduru, viršuje plati, be prakarpas, surišamos juostelėmis; apačioje klešnės buvo sukišamos į apavą – neaukštus odinius aulinukus. Feodalai iš savo vasalų tegalėjo duoklės pavidalu išspausti tai, ką pastarieji dėvėjo patys – jų natūrinio ūkio produktą – lino ar net kanapių ar dilgelių arba namuose austos avijų vilnos siūlus marškinius. Todėl toks patrauklus buvo importas, o dar patrauklesnis – karos grobis, ir tuo Lietuva, kaip menkai išsivysčiusi šalis, aktyviai užsiėmė nuo 1183 m. įvairiomis kryptimis: plėšikavo šiaurės rytuose – Karelijoje, rytuose – Rusijoje, pietyriuose – Aukso Ordoje.

Iš 617 Radvilų metraščio iliustracijų 344 yra skirtos karo veiksmams. Svarbiausias vyro užsiėmimas viduramžiais – kova; jo privalumas – jėga. Kova už būvį –

6 pav. Žieduotiniai šarvai. Radvilių metraštis, l. 27, 29, 34. Ilustracija publikuota B. M. Бялявіна, Л. В. Ракава, Мужчынскі касцюм на Беларусі, p. 263–266.

Ring armour: Radzivill Chronicle, l. 27, 29, 34. Illustrations published in B. M. Бялявіна, Л. В. Ракава, Мужчынскі касцюм на Беларусі, pp. 263–266.

išlikimo pagrindas valstybei ir tautai. Netgi bajorų pavadinimas gali būti kildinamas iš jų pagrindinės veiklos – kovos (rus. бой).⁴² Pasirinkimo nėra: arba tampi auka, jei nemoki gintis, arba puoli, kad prisiplėštum grobio. Nepaliaujami karai ir karo žygiai reikalavo atitinkamos ekipuotės, kuri kito priklausomai nuo priešininko pajėgumo ir ekonominių ūkio sąlygų, leidžiančių vis daugiau lėšų skirti karybai ir karinei gamybai. Neginkluotas, vadinasi, nelaisvas – tokia samprata įsitvirtino to meto visuomenės mentalitete. Todėl be galos svarbi tapo ginkluotė, susijusi su karybos evoliucija, apimančia tūkstantmečius, kuri neabejotinai turėjo įtakos vienų ar kitų valstybių iškilimui ir Rytų-Vakarų priešpriešai.

Karinės sékmės ir nesékmės išryškino dvi pagrindines rūšis, i kurias skirstoma visa ginkluotė: tai puolamieji ginklai ir gynybinė ginkluotė; pastarosios pagrindą sudarė šarvai. Etiniu požiūriu puolimas buvo laikomas kur kas garbingesniu veiksmu nei gynyba. Štai keltai ir germanai laikė didvyriškumu eiti į kovą išvis be gynybinės ginkluotės.⁴³ Ikonografija liudija, kad Europoje ir XI a. galėjo vykti kovos, kuriose viena karaujanti pusė (pvz., normanai – tie „šiaurės žmonės“, kurie kontaktavo su klajoklių imperijomis kur kas glaudžiau nei likusioji Europa) galėjo būti nuo galvos ligi kojų padengta ekipuote, o kita kovėsi visai be šarvų, tik su nedideliais šalmeliais ant galvų.⁴⁴

Kita vertus, inovacinių impulsų, pasiekdavę Vakarus iš Eurazijos stepių prasidėjus tautų kraustymuisi, lėmė tokius etapinius išradimus kaip balnas, pasagos, balnakilpės, pentinai.⁴⁵ Visi šie unikalūs išradimai leido Eurazijos stepių raiteliams tvirčiau laikytis balne ir skinant pergalės kovoje nenugalimai veržtis pirmyn. Kaip ivedė karinių susidūrimų padarinys, tarp nomadų jau nuo VII a. paplito amunicijos inovacijos. Be didžiulio toliau audžio lanko su strėlėmis kauliniai antgaliai ir kardo, klajokliai buvo ginkluoti ietimis ir arkanais, kuriuos vikriai užmesdavo ant priešininko.⁴⁶ Klajoklių imperijų ikonografijoje (VI–VII a.) – statulėlėse, padėkluose, freskose, papuošaluose – vaizduojami šarvai, primenantys šarvinius ar žiedinius marškinius arba žieduotį. Teigiamo, kad dar X a. iš Bizantijos į Rusią pateko plokšteliniai šarvai, sudaryti iš geležinių plokštelių, primenančių žvynus, užsiūtus ant odinio ar austinio pagrindo.⁴⁷

Radvilų metraščio iliustracijose tokio tipo šarvai vaizduojami dažniausiai.⁴⁸ (6 pav.) Tarp plačiausiai paplitusių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, Maskvos kunigaikštystės ir Ordos susidūrimų zonoje buvo peltakiuoti šarvai *chantangu degel* (tiurk.) – nebe marškininio, archaišku būdu užsivelkamo per galvą, o išvelkamo ir susiaučiamo – *kaftano* (pers. *caftan*) arba chalato tipo, su rankovėmis-mentimis, siekiančiomis alkūnes. Šie peltakiuoti šarvai arba turėjo tik detales,

7 pav. 1379 m. Kęstučio antspaudas. Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius, 1995, 18 pav. (E. Rimšos kolekcija).

The 1379 seal of Kęstutis. From Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius, 1995, fig. 18 (E. Rimša's collection).

pastiprintas metalu, arba visas pamušalas būdavo sudarytas iš metalinių plokštelių, prisiūtų ar prikniedytų iš apačios.⁴⁹ Šarvai iš tvirtos storos odos ir horizontalių metalo juostų, sujungtų vertikaliais dirželiais, vadinami *laminariniais* (lot. *lamina* – plokštėlė). Šie nuo seno Centrinei Azijai būdingi šarvai, mongoliškai vadinti *chujac*, nuo XIV a. pradėti dėvėti su kitais šarvais: virš žieduočio ir *chantangu degel*. Trakų kunigaikščio Kęstučio 1379 m. antspade aiškiai matomas tokas pat apsišarvavimo būdas: virš žieduočio užsivilktas plokštelinis šarvas, dengiantis torsą. (7 pav.)

Radvilų metraštyje pavaizduota pagrindinė galvos apsaugos priemonė – šalmas, vadinamas *šišak* (sen. rus.). Tai ištemptas į viršų geležinis šalmas su auksine ar paukuota plokštetele priekyje arba kūgiu, kurį vainikuoja koketiškas rutuliukas. Toks pat šalmas matomas minėtame Kęstučio antspade. Kitas, ne mažiau populiarus, pusiausferinio pavidalo šalmas – *misiurka* (turk.), gamintas iš geležies ar vario, buvo apversto dubens pavidalo su *barmica* (sen. rus.) – žiediniu tinklu, pritvirtintu iš nugaros ar šonų ir saugojuisiu skruostus ir sprandą.⁵⁰

Kardas (persų *kard*), kuriuo puikuojasi vos ne kiekviename Radvilų metraščio paveikslėlyje vaizduojami kunigaikšciai, žinomas nuo sarmatų laikų, kai jis buvo ilgas, tiesus ir dviašmenis, bet laipsniškai kardas virto iš pradžių šiek tiek, o ilgainiui – vis labiau išlenktu vienašmeniu ginklu. Vakarų Europa ėmė naudoti kreivus rytiškus kardus tik kryžiaus žygiuose, susidūrusi su jais Artimuosiouose Rytuose, o Rytai tiesiaašmenius kalavijus prisitaikė kovodami su slavais ir lietuviais.⁵¹ Radvilų metraštyje, tikėtina, užfiksuotas šis procesas, nes miniatiūrose aptinkami ir visiškai tiesūs, ir kreivi, ir kreivėjantys kardai.

Remdamiesi Rytų karybos išradimais, Vakarai plėtojo savas inovacijas, kurios atsiliepė ne tik karinių jėgų pasiskirstymui Eurazijos žemyne, bet ir kostumo evoliucijai. Kadangi kario ginkluotės – šarvo, kaip ir aprangos, pagrindą sudarė marškiniai, tik apsaugoti metaliniais žiedais, jie buvo paprasčiausiai velkamiesi ant kasdienių apatinį marškinį. Ilgainiui, metaliniams šarvams sunkėjant, siekdami didesnio judrumo kovoje Vakarai sukūrė specialų apatinį drabužį, pavadintą *gambison* (pranc.). *Gambison* – tai ilga striukė, kuri sumažindavo metalinių žiedų trintį; ji buvo gaminama iš odos arba daugiasluoksnio, peltakuoto audinio, iškimšto vata ar plauku.

Lakštinį šarvų plėtotei postūmį suteikė lengvo ir tvirto rytiško plieno gamybos paslaptis, kryžiuočių atsivežta iš Rytų, iš kryžiaus žygij.⁵² Pribrendo reikalus pakeisti žieduočių lengvais ir patogais šarvais, kurie būtų sujungti kniedėmis ir judėtų kartu su kiekvienu riterio sąnario judeisi. Ir tokie šarvai vaizduojami Radvilų metraštyje, kaip simbolinės marą nešančios figūros, puolančios Polocko miestą.⁵³ (8 pav.)

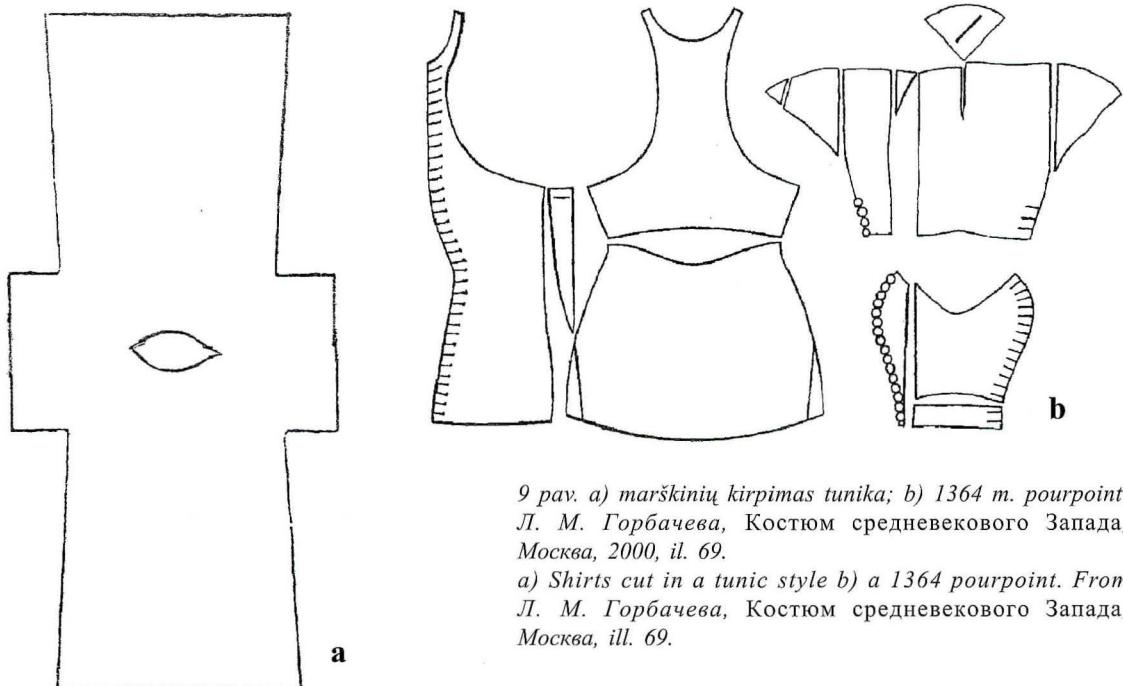
Vakarų Europoje buvo išmokta kurti karinio kostumo brėžinius, o jų pagrindu – apimties išklotines plokštumoje, kurios leido bet kokia medžiaga padengti bet kokį paviršių. Brėžiniai, kaip žinoma, buvo pradėti braižyti jau per audringą viduramžių architektūros bumą. Dabar ir drabužių, ir pirmiausia karinės aprangos kūrimas rėmėsi konstravimu, kuris, kaip didžiausias viduramžių intelektinis išradimas, sudarė visos europietiškos aprangos kirpimo pagrindą ir yra naudojamas ligi šiol. Tapo įmanoma skaidyti ištisinį audinį į daugybę smulkų detalių, kurios, tarpusavyje sujungtos, tiksliai modeliuodavo formą, kartojančią visas kūno ypatybes.

Viduramžių visuomenėje, kuri egzistavo karui ir karioje karas buvo didžiausia vertybė, karinė apranga plėtojos sparčiausiai ir veiksmingiausiai keitė civilinį kostumą. Štai apatinis drabužis *gambison*, kuris buvo sukurtas specialiai apsaugai nuo šarvų spaudimo ir kurį

8 pav. Maras puola Polocką. Radvilų metraščis, l. 124. Iliustracija publikuota B. M. Бялявіна, Л. В. Ракава, Мужчынскі касцюм на Беларусі, p. 15.

The plague attacks Polack. Radzivill Chronicle, l. 124. Illustration published in B. M. Бялявіна, Л. В. Ракава, Мужчынскі касцюм на Беларусі, p. 15.

9 pav. a) marškinų kirpimas tunika; b) 1364 m. pourpoint.
Л. М. Горбачева, Костюм средневекового Запада,
Москва, 2000, ил. 69.

a) Shirts cut in a tunic style b) a 1364 pourpoint. From
Л. М. Горбачева, Костюм средневекового Запада,
Москва, ill. 69.

galima būtų pavadinti kūno „atlieja“ audinyje, išėjo į dienos šviesą ir tapo madingu viršutiniu drabužiu. Kadangi konstravimo menas veikiai tobulejo, atsirado sąlygų kurtis nepalyginamai įvairesniems drabužių pavidalam, nei tai buvo dominuojant marškininiams aprangos tipui. Be *gambison*, kitas analogiškas drabužis, išivyravęs XIII–XIV a. kostiume, – *pourpoint* (pranc.). Kaip ir *gambison*, *pourpoint* iš pradžių buvo peltakuotas apatinis apdaras, velkamas po šarvais. Ir lygiai taip pat iš apatinio drabužio jis tapo viršutiniu. Pradžioje jo konstrukcija visiškai atitiko šarvu konstrukciją: drobinis *pourpoint* būdavo iškemšamas 3 pirštų storio veltinio stormenomis, kurios būdavo išdėstomos iki kaklo ant pečių ir rankų tose vietose, kur daugiausia tekdavo kardo kirčių ar bulavos smūgių.

Prancūzijoje, Lilio muziejuje, saugomas 1364 m. *pourpoint*, priklausęs Bretanés kunigaikščiui Karoliui iš Blua (Charles de Blois). Jis pasiūtas iš oranžinio šilkiniuo brokato ir taip standžiai aptempdavo liemenį ir iškimštą krūtinę bei pečius, kad amžininkai taip dėvinčius elegantus vadino „nudirtais triušiais“.⁵⁴ Vien taisyklingam šio *pourpoint* rankovės pasiuvinimui prieikė 10 detalių. O sagu, panaudotu siaurūčių rankovių ir priekio susegimui – 70 vienetų, pagamintų iš sukto šilko ir rago. (9 pav.)

Atrodytų, kad visos šios žinios lyg ir neturi nieko bendra su Radvilų metraščiu, bet nežinant istorinės kostiumų raidos abėcėlės neįmanoma įvertinti šio rankraščio iliustraciją. Juolab kad laipsniškai antiistorinę vidurinių amžių laiko sampratą papildė specifinis „mados“ supratimas (jau tvirtai susietas su kintančiu laiku), kuris ikonografijoje gana tiksliai ēmė charakterizuoti tam tikro tipo, stilistikos ar kanono kostiumą, padėdamas atskirti jį nuo ankstesniojo arba vėlesniojo laikotarpio produkto. Vėlyvaisiais viduramžiais kartu su ženklia luomine ir ūkine atskirtimi tarsi įvyko prasminis lūžis ir aprangoje – joje gan akivaizdžiai ēmė atsispinkerti kiekvieno laikotarpio ekonominės ir dvasinės

sanklodos poveikis bei pokytis ir apdaro pavidalo priklausomybė nuo kaimyninių įtakų. Palengva virsdama diktatore, „mada“ (labai plati samprata, kilusi iš lot. *modus* – „matas“, „būdas“, „polinkis“ arba „kiekis“, „dydis“, „apimtis“, taip pat „saikas“, „taisyklė“, „nurodymas“ arba „išpratimas“, „palinkimas“, „paprotys“) pasklido kaip neilgalaičis, bet išivyraviantis reiškinys, įtraukiantis į savo orbitą skirtingus kraštus ir visus luomus, kurių priešprieša vis aštrejo ir tarp kurių sklidė naujos estetinės idėjos, iškūnijančios vis įvairesnius pavidalus. Ikonografijoje užfiksuoti istoriniai nuolat modernėjančios visuomenės mados pokyčiai suteikė personažams „laiko charakteristiką“ ir galimybę piešinius tiksliau datuoti.

Štai vienoje iš Radvilų metraščio scenų pirmame plane aiškiai matoma trimitininko figūra – jis vilki trumpą dviejų spalvų apdarą. (10 pav.) Tikėtina, kad tai *pourpoint*. Jis dvispalvis, vadinamojo *mi parti* (pranc. *mi* – pusiau; *parti* – padalytas) arba herbinio tipo: teisę dėvēti tokius drabužius turėjo tik feodalai, kurie nusižiūrėjo panašaus tipo margus apdarus iš Rytų per kryžiaus žygius. Vasalai ir tarnai turėjo

10 pav. Trimitininko pourpoint. Radvilų metraščis, l. 167.
A trumpeter's pourpoint. Radzivill Chronicle, l. 167.

11 pav. Moterų drabužiai. Radvilų metraštis, l. 215 (panašios iliustracijos p. 201, 220, 617).

Woman's clothing. Radziwiłł Chronicle, l. 215 (similar illustrations appear on pp. 201, 220, and 617).

herbo spalvos drabužius, todėl jų apdarai buvo daugiaspalviai, kaip ir herbo fonas, sudaryti iš dvių arba keturių spalvų.

Dvispalvis trimitininko *pourpoint* yra nepaprastai trumpas, palyginti su visais kitais metraštyje pavaizduotais apdarais: jis neuždengia net šlaunų, padengtų vadinamosiomis *chesses* (pranc.) – ilgomis, glaudžiai kojas aptempiančiomis kojinémis-kelnémis. Šios atskirose kiškos būdavo pririšamos bent 7 raištelių iš vidaus prie *pourpoint* ir sudarydavo su juo tam tikrą kombinezoną. Nuo paskutinio XIV a. ketvirčio užpakalinę *chesses* dalį imta susiuvinėti (taip iš atskirų kiškų jos tapo kelnémis), o priekinėje dalyje buvo pririšamas trikampis vožtuvas, ilgainiui pavadintas *braguette* (pranc.).

Šiuo detaliu aprašymu siekiu įrodyti, kad anksčiau negu XV a. šis piešinys Radvilų metraštyje negalėjo būti atliktas, nes tokio pobūdžio apdaras, šokiravęs net amžininkus (apie nepadoriai trumpus drabužius, kurie labiau tiktų dėvēti beždžionėms ir kuriuos vilkėjo princai, rūmininkai, riteriai ir miesto elitas, raše amžininkai savo memuaruose), negalėjo rastis anksčiau nei XIV a. pabaigos – XV a. Vakarų Europoje. Atitinkamai Rytų Europą (iš dalies tik tarp privilegiuotų luomų, nors ir akivaizdžiai pavėluotai) ši mada pasiekė ne anksčiau kaip XV a.

Vakarų Europoje taip geidžiamas drabužio prigludimas sudėtingais konstrukciniams skaičiavimais buvo išgautas XIV–XV a. Panašų efektą skitai buvo pasiekę jau VI–III a. pr. Kr.: raitam gyvenimo būdu buvo būtina aerodinamiška apranga, ne trukdanti, o padedanti joti, kurią sudarė ilgas aptempias *kaftanas*, plačios kelnės, susegtos ties kulkšnimis, ir patogūs aulinukai.⁵⁵

Galima teigti, kad tarp tokius skirtingus laimėjimus kostiumo modeliavimo srityje pasiekusių Vakarų ir Rytų esančios tautos pagal galimybes rinkosi tuos, kurių kūrėjai turėjo joms didesnę įtaką vienu ar kitu istoriniu momentu.

Ką galima būtų pasakyti apie Radvilų metraštyje atspindėtas laikotarpio madas? Teigiama, kad pokyčiai aprangoje kilo iš naujos santykų tarp lyčių etikos,

išsirutuliojusios iš lyrinės XII–XIII a. poezijos, kuri laipsniškai subrandino anksčiau nematytos kurtuazinės meilės idealą.⁵⁶ Poreikis drabužiu išryškinti lyčių skirtumus ir pabrėžti kūniškumą buvo negailestingai persekojamas Bažnyčios, bet netgi galingiausias diktatas nepajégė nurungti „esminio instinkto“. Pradžioje šio tikslos siekiama elementariausiomis „modeliavimui“ prieinamomis priemonėmis: palaidi marškiniai suvarstomi iš šonų ar nugaroje, taip pritraukiant drabuži prie kūno ir išryškinant jo formas. Kita ilgainiui puikiai išsivinta kostiumo formavimo priemonė – tai kontrastas: suvarsčius nugarą ir šitaip sutraukus liemenį, platinamas sijonas, išiuvant į jį didžiulus pleištus, siekiančius klubus, kurie jau sudarė beveik apvalaus sijono išpūdį ir dar labiau pabrėžę liemens liaunumą.

Būtent šitokiu, o ne kitokiu būdu iš belyčių ir beformių marškiniai laipsniškai išsirutuliojo aprangos tipas, primenantis šiuolaikinę truputį įliemenuotą ištisinio kirpimo suknelę. Visų šių priemonių imamas dar nesukūrus drabužių sukirkimo pagrindų, nes tai, kaip ir daugelis reikšmingų išradimų, atėjo laipsniškai, velyvaisiais viduramžiais. Toks svarbus Vakarų Europos aprangai įliemenavimas ikonografijoje pastebimas jau nuo XII a. Tačiau XIII a. dar iš dalies matyti savotiškas gržimas prie apimtinių (ilgų ir platių) drabužių formų, kurios, kaip teigama, kilo iš nusiziūrėtų Rytų kraštuose per kryžiaus žygius kitokio rengimosi pavidalu, sukėlusius susižavėjimo ir pamėgdžiojimo bangą.⁵⁷

Minėtas suvarstant nugarą suformuotas suknelės tipas turėjo tiesioginę įtaką moteriškos aprangos kaitai. Iš Radvilų metraščio iliustracijų, net neskaičius teksto, matyti be galio ribotas moters vaidmuo patriarchalinėje visuomenėje. Moterys retai aptinkamos metraščio puslapiuose, mados kaitą atspindi keletas miniatiūrų, vaizduojančių grupes miestiečių moterų.⁵⁸ (11 pav.) Vyriški drabužiai kito kiek kitokių paskatos priemonių veikiами, – tai jau išdėstyta anksčiau.

12 pav. Herkaus Manto egzekucija. A. Bumblauskas, Senosios Lietuvos istorija (1009–1795), Vilnius, 2005, p. 56.
The execution of Herkus Mantas. From A. Bumblauskas, Senosios Lietuvos istorija (1009–1795), Vilnius, 2005, p. 56.

Puiki besikeičiančios vyriškos mados iliustracija galėtų būti Alfredo Bumblausko *Senosios Lietuvos istorijoje* (1009–1795) pateikta Herkaus Manto ir kitų sukilėlių nužudymo scena.⁵⁹ Klaipėdos muziejininkų, datavusių miniatiūrą XV a., nuomone, ji yra iš Gdansko kronikos. Tačiau kostiumas, kuriuo vilki pakartas žmogus, tikėtina, Herkus Mantas, – tai maždaug nuo XVI a. antrosios pusės plačiausiai Europoje paplitusios ispaniškos mados pavyzdys, turis tipinius jos raiškos elementus. (12 pav.) Pirmiausia dėmesį atkreipia bendras aprangos siluetas, kuriame aiškiai išsiskiria trumpos pūstos kelnės (isp. *calzes atacades*) su dekoratyvinėmis juostomis, sustangrinančiomis šias iškimštas kelnes, kurios niekada anksčiau kostiumo istorijoje nebuvo pasirodžiusios tokiu pavidalu, tik antrojoje XVI a. pusėje (tuometinėje madoje, skirtingai nuo XIX ir XX a. antrosios pusės mados, „retro“ samprata neegzistavo, mada buvo orientuota tik į nūdieną ir ateitį). Ant vyro kojų aiškiai matomi megztų kojinų keliaraiščiai, atsiradę ne anksčiau, nei buvo išrasta kojinų mezgimo mašina, – apie 1589 m. (iki megztų kojinų buvo mūvimos siūtos gelumbinės kojinės-kelnės). Apavas suapvalintomis nosimis (tai kitas etapas po gotikinės – pailgintų nosių mados, būdingos XV a.) – tipiškos renesanso pabaigos kurpės. Uždaro, aukštai užsegto, dengiančio liemenį, iškimšto drabužio (isp. *jubon*) viršutinėje dalyje matoma raukta mezginių apykaklė (isp. *gorguera*), kuri nuo XVI a. antrosios pusės

vis didėjo. Apskritai figūra, vaizduojanti Herkū Mantą, apsirengusi ne prasčiokiškai (tiketina, siekiant pabrėžti jo padėties išskirtinumą), o pagal renesanso pabaigos ispaniškosios mados kanonus. Bet tai jokiu būdu ne XV a. ir juoba ne XIII a., kai egzekucija realiai įvyko, o greičiausiai – netgi XVI–XVII a. sandūros iliustracija.

Realiam egzekucijos laikotarpiui ir to meto archajiškam (t. y. dar „antiistoriškam“) kostiumui artimesne būtų galima laikyti XI a. miniatiūrą, vaizduojančią analogišką egzekucijos sceną, tik anglosaksų dvare. (13 pav.) Mat ankstyvaisiais viduramžiais aprangos kaita Vakarų visuomenėje natūrinio ūkio sąlygomis vyko neįtikėtinai lėtai ir ilgai; tuo metu drabužių pavidalai ir formas tarp lyčių ir luomų plito nekisdami netgi ištisus šimtmečius. Pagrindinės Bizantijos paveikto kostumo sudedamosios dalys ilgus amžius buvo labai primityvios ir nelabai skyrėsi lyties požiūriu: pagrindą sudarė marškiniai, dėvimi ir vyru, ir moterų, mat keliausuoksnė marškininė apranga suvienodindavo kūno linijas. Marškinų ilgis varijavavo atsižvelgiant į lytį ir užimamą visuomeninę padėtį: judraus kario ar žemakilmio apranga akivaizdžiai buvo trumpesnė nei moters, valdovo ar dvasininko.

Minėtoje XI a. miniatiūroje drabužių pobūdžiu karalius ir visas dvaras smarkiai neišsiskyrė iš kitų luomų: čia vilkimi ilgi marškiniai ar tunikos, vadintinos *cotte* (pranc., angl.), ant kurių užmesti pusapvaliai apsiaustai

13 pav. XI a. anglosaksų karaliaus teismas. Л. М. Горбачева, Костюм средневекового Запада, il. 25.

The 11th-century court of the Anglo-Saxon king. From Л. М. Горбачева, Костюм средневекового Запада, ill. 25.

chape (pranc.), susegti segėmis, agrafais ar smeigtais. Po viršutiniai marškiniai *cotte* pasivelkami apatiniai *camisia* (lot., šis žodis reiškė „apatinius“). Vyras kaip tik ir kabo vilkėdamas apatinius marškinius ir kelnes, vadinamas *braies* (angl., pranc.), virš kurių paprastai būdavo mūvimos dar vienerios kelnės, vadinamos *chusses* (pranc.), siūtos iš audinio kojinės.

Šioje miniatiūroje pavaizduota karališkojo dvaro apranga – elementari ir primityvi: abi – viršutinė ir apatinė tunikas arba marškiniai vienodai vilkėjo karaliai, riteriai ir smerdai. Kiekviena kostumo dalis vaidino savo svarbų ir nepakartojamą vaidmenį aprangos sistemoje ir buvo susijusi su kitais elementais tik pagal tam tikras taisykles. Štai tunikos iškarpos išklotinė sudarė maksimaliai mediacinę universalų kryžiaus ženklą su per vidurį esančia anga galvai. Iš dalies dėl šios priežasties marškinius dėvėdavo ilgai ir taupiai, lopydami pratęsdavo jų naudojimo laiką, kol visai nudilusius sukarpydavo kitiemis lopams, skirtiems naujiems marškiniams. Panašiai elgtasi ir su kitais nesudėtingos to meto kostumo sistemos elementais – kelnėmis ir apsiaustu.

Lyginant šias XI ir XVI a. scenas, vaizduojančias vienodas egzekucijas, galima konstatuoti, kad tarp jų istorinio kostumo plėtros požiūriu plyti bedugnė: taip staiga ir taip sparčiai velyvaisiai viduramžiais pakito europietiška apranga, palyginti su ilgu ir lėtu ankstyvuoju periodu. Tokie pat procesai matomi Radvilų metraščio miniatiūrose: į archajišką marškininę aprangą tai vienur, tai kitur įsiveržia XV a. mados inkliuzai – *pourpoint*, *miparti*. Idomu, kad į gana rimtą metraštinių istorijos dėstymo kontekstą šie inkliuzai įsiterpia žaismingai, tarsi miniatiūrų autorai siektų viešai pademonstruoti savo humoro jausmą. Tikėtina, kad pasikeitusių iliustratorių ranka atliktos ir 216, 218, 220, 221, 222, 227 lapuose matomos miniatiūros, atspindinčios kiek kintantį viršutinės aprangos pobūdį: viena vertus – tai *kaftano* primenančios susiaučiamų apdarų formos, kita vertus –

tai *trecento mados roba* (it.) – Vakarų skolinys iš Rytų, beprasidedančio Italijoje renesanso ženklas.

Sudėtingo sukirkimo apdarai, įsivyravę Vakarų Europoje, į mūsų kraštą atėjo pavėluotai ir neprigijo masiškai. Tai būdavo skambūs akordai elito žaidime su velyvųjų viduramžių Vakarų kultūra. Buvo užsakomi gerą vardą turintys, brangūs vakarietiški audiniai ir apdaila prie jų, bet siuvama vietinių meistrų.⁶⁰ Kontaktuojant su Europa, tekdavo persirengti ir jos apdarais, bet grįžtant į vietas gyvenimą ir nenorint likti „svetimu tarp savų“, neišvengiamai būdavo persivelkama savaip.⁶¹ Ir visi vėlesni amžiai iki pat XIX a. pradžios neturėjo esminio poveikio į Rytus orientuoto vietinio kostumo pasikeitimui.

Teodoro Narbuto paskelbtame Vokiečių ordino astovo Konrado Kyburgo dienoraštyje (1397) aprašyta didžiojo kunigaikščio Vytauto išvaizda turėjo ryškių vietinių ypatumų: „[...] vilkėjo geltoną šilkinių *žiponą*, iki pat kaklo susegtą auksiniu kilpiniu susegimiu su sagomis. Apatinis apdaras rožinis iš totoriško audinio ir raudonos odos aulinukai su auksiniais pentiniais. Ant *žipono* – neplatus auksu siuvinėtas diržas su kabliukais kardo pritvirtinimui ir prašmatnia sagtimi. Viršutinis apdaras – tamsiai mėlynos spalvos, pasiūtas lietuviškai, tik patrumpintas. Iš po *žipono* užsegimo matyt stileto rankena, papuošta brangakmeniais.“^{62*} Tenka abejoti šio įrašo tikrumu ir tuo, kad jis atitinka realybę. Viena neabejotina – bandyta parodyti vietinės specifikos akcentus: *žiponas* – tai iš esmės *kaftano* atmaina, XII a. Rytų Europoje dar garbingas apdaras (kurio trumpinys davė *pono* savoką), turkų vadinamas *zubun*, totorių – *czupkan*; kilpinis susegimas – rytiškai aprangai būdingas tankiai išdėstyti kilpų ir sagučių susegimas; totoriškas audinys; raudoni aulinukai; lietuviškai siūtasis viršutinis apsiaustas, apie kurio pavidala tegalime spėlioti.

Tam tikras atsakymas į iškilusį klausimą galėtų būti lenkų kostiumologų bandymai išsiaiškinti Jogailos

(1350–1434) – vienintelio lietuviško krauso valdovo, kurio pirmojo autentiški atvaizdai yra išlikę – apdaro specifika. Janas Dlugošas raše: „[...] paprastai dėvėjo avikailio *kozuchą*, padengtą gelumbe; retai apsivilkdavo prašmatniau nei apsiaustu iš pilko aksomo, be jokių papuošalų ir be brokato, ir tai tik iškilmių proga.“⁶³ Antkapinėje Jogailos skulptūroje Vavelio katedroje (sukurta greičiausiai Vengrijoje, kaip manoma, prieš 1431 m.) valdovas ir kiti antkapio horeljefuose įamžinti personažai pavaizduoti su apsiaustais, siūtais pagal viduramžiais paplitusį kirpimą, sudarantį klioną, kuris leisdavo dailiai negiliomis klostėmis apgabti pečius, o apačioje priversdavo jas kristi giliomis, stambiomis grupėmis. Vis dėlto šio kirpimo „lietuvišku“ nepavadins; greičiau jis – dar viena grandis, jungianti Rytus ir Vakarus. Čia vėl atsiranda prieštara tarp ikonografinio įvaizdžio ir charakteristikos, pabrėžiančios, viena vertus, aprangos asketiškumą, antra vertus – visai kitos krypties preferencijas, orientuotas į jo atsivežtą į Lenkiją dvarą, kurį sudarė lietuviai, žemaičiai, smolenskiečiai, gardiniečiai, kijeviečiai ir kitų rusų žemių gyventojai.⁶⁴

Kostiumas – tai savotiškas simbolis, iškūnijantis idėjas regimuose spalvinguose įvaizdžiuose. Viduramžių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės aprangos kaitoje matoma akivaizdi kova tarp ortodoksiškos bizantinės tradicijos ir universalios lotyniškos Europos kultūros poveikio aprangai. Antai Eberharto Windecke's „Zigmanto Liuksemburgo kronikoje“ daug nesivargindami ir nesigilindami į detales ir Rytų Europos specifiką autorai tiesiog perrengia lietuvius pagal tuometinės europietiškos aprangos madą.

Straipsnyje „Lietuvos valdovų profiliai Eberharto Windeckes veikale“ Jūratė Kiaupienė pristatė Lietuvos visuomenei dalį šio veikalo iliustracijų, susijusiu su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorija.⁶⁵ Eberharto Windecke's (1380–1442) „Zigmanto Liuksemburgo kronikos“ originalu neišliko, tik 7 nuorašai. Iliustracijas pagal piešinio stilistiką ir kostiumus bandyta datuoti 1446–1450 m. Jos atliktos jau po autoriaus mirties Vakarų Europos meistrų: Louberto Diebolto iš Hagenau rankraščių iliustravimo dirbtuvių ir kartu su juo dirbusio spalvintojo akvarelisto, liejusio XV a. vidurio europietiškai stilistikai būdinga maniera. Matome, kad buvo piešiama tai, kas regima aplink save – Bavarijos žemėje.

Šios iliustracijos – ne falsifikatas, o tik iprastinė viduramžių „antiistorinės“ sąmonės apraiška: „ivykiai ilgainiui pertvarkomi į mitą, kuris atmeta individualius ivykio bruožus ir išsaugo tai, kas atitinka mite glūdintį pavyzdį; ivykiai traktuojami kaip kategorijos, o individai – kaip archetipas“.⁶⁶ Todėl analizuoti „lietuvių“, pavaizduotų „Zigmanto Liuksemburgo kronikos“ iliustracijose, kostiumą tegalima būtų tik to meto Bavarijos žemės madingos aprangos požiūriu, nes vaizduojama tebuvo tai, kas vyksta aplink konkretių momentu. Autoriams visai nebuvo svarbu, kad visiškai vienodai miniatiūrose aprenkti vokiečiai ir lenkai, prūsai ir turkai, lietuviai ir venecijiečiai, žydai ir anglai. Vaizduojama tai, kas dėvima XV a. Bavarijoje: tai galvos dangalai, kurie buvo gaminami iš juodo aksomo, fetro ar ypatingos taftos

14 pav. Zigmantas tarpininkauja tarp Vokiečių ordino riterių ir Lenkijos karaliaus Jogailos. J. Kiaupienė, „Lietuvos valdovų profiliai Eberharto Windeckes veikale“, Vilnius, 2007, 2 pav. Sigismund intermediately between the Teutonic Knights and King Jagiełła of Poland. From J. Kiaupienė, „Lietuvos valdovų profiliai Eberharto Windeckes veikale“, Vilnius, 2007, Fig. 2.

su plačiais atverčiamais, pozumentais ar grandinėlėmis dekoruotais kraštais; tai apranga, tikėtina, *houppelande* (pranc.) tipo, kuri, anot vienų šaltinių, buvo užsivelkama per galvą (tai rodo jos archajiskumą), o anot kitų – tai susiaučiamas viršutinis apdaras, susegamas ar surišamas priekyje raišteliais, klioninio kirpimo, pajuosiamas (arba ne) diržu, su įvairaus tipo rankovėmis ar prakarpomis, „vokiška maniera“ papuoštomis festonais. (14 pav.) Tarkim, imperatoriaus Zigmanto tarpininkavimo tarp Vokiečių ordino riterių ir Lenkijos karaliaus Jogailos scenoje, labai pasistengus, dar galima įsivaizduoti tokius apdarus, nes Krokuvos dvaras neabejotinai buvo smarkiai veikiamas vakarietiškų madų, tuo tarpu lietuviškas, kaip rodo vėlesnio laikotarpio ikonografija ir archeografija, dėl poveikio iš Rytų išliko stabilus ir konservatyvus iki pat valstybės žlugimo XVIII a. pabaigoje. Tačiau Vytauto Didžiojo laidotuvių iliustracija (15 pav.) su parašu „Garbingieji imperijos kunigaikščiai Vytauto laidotuvėse“ neturi jokio salyčio su „labai prabangių“ 1430 m. vykusių laidotuvių ceremonijos realijomis, su jose dalyvavusia „gausybė žmonių, kunigaikščių ir didikų“, kurie miniatiūroje labiau primena Bavarijos biurgerius.⁶⁷ Juoba tarsi vargeta karste pavaizduotas Vytautas, nors ir sulaukęs arti aštuonių dešimčių ir dar kartą vedės, ir vos netapęs karaliumi, anot Juzefo Ignaco Kraševskio, atrodė visiškai

15 pav. Garbingieji imperijos kunigaikščiai Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto laidotuvėse. J. Kiaupienė, „Lietuvos valdovų profilių Eberharto Windeckes veikale“, 4 pav.
Distinguished dukes of the empire at the funeral of Grand Duke Vytautas of Lithuania. From J. Kiaupienė, „Lietuvos valdovų profiliai Eberharto Windeckes veikale“, Fig. 4.

kitaip: „ūgio buvo neaukšto, stiprus, moteriško veido, be ūsų ir barzdos, iš čia kilęs padavimas, neva jis visiems liepęs užsiauginti barzdas, kad nebūtų į ji panašūs“⁶⁸

Dar viena iliustracija iš „Zigmanto Liuksemburgo kronikos“ vaizduoja vengrų ir Lietuvos kunigaikščio Švitrigailos pagalbą prūsams (Vokiečių ordinui), sumušusiems jūrų mūšyje turkus. (16 pav.) Čia matomi Vakarų ir Rytų kariuomenių apdarai yra visiškai vienodi, nors tikrovėje jokiomis aplinkybėmis to negalėjo būti. Jau vien todėl, kad Vakaruose pas gerą kalvį užsisakyti šarvų

komplektą pagal individualius matmenis buvo gana keblu, nepaprastai brangu ir prieinama net ne visiems valdovams. Teigiama, kad tarp Vytauto sąskaitų yra išlikusi viena, liudijanti specialių europietiškų šarvų užsakymą, – jie buvo slepiami po drabužiais, kad valdovas būtų apsaugotas nuo samdomų žudikų.⁶⁹ Tam, kad gaminami šarvai būtų tinkamo dydžio, reikėjo atsiūsdinti meistrui kūno atlieją, pagal kurią ir buvo kaldinami pageidaujami europietiški lakštiniai šarvai. Didžiulė jų kaina pateisino paprotį dovanoti atskiras šarvų dalis.⁷⁰

16 pav. Vengrų ir Lietuvos kunigaikščio Švitrigailos padedami, prūsai (Vokiečių ordinai) jūrų mūšyje sumuša turkus. J. Kiaupienė, „Lietuvos valdovų profilių Eberharto Windeckes veikale“, 3 pav.
The Prussians (Teutonic Knights), aided by Duke Švitrigaila of Hungary and Lithuania, defeat the Turks in a sea battle. From J. Kiaupienė, „Lietuvos valdovų profilių Eberharto Windeckes veikale“, Fig. 3.

Dar ir XVII a. Lietuvos didikams, ir net tokiems galingiems kaip Radvilos, tekdavo labai pasistengti, kad galėtų pasidabinti pagal to meto vakarietišką madą: 1638 m. Jonušas Radvila laiške karštai dėkojo pusbroliui Boguslovui, kurio padedamas gavo madingo prancūziško kostumo pavyzdį, ir prašė atsivežti gerą siuvėją į Lietuvą, kur jų labai trūksta.⁷¹

Vertinant realijų poveikį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriniam kostiumui, reikėtų atsižvelgti į mūsų valstybės geopolitinę padėtį, nes, „geografiniu atžvilgiu būdama Europos žemynė, geopolitiškai Lietuva buvo už jo ribų“⁷²

Rūta Guzevičiūtė
Lithuanian Institute of History

Sources for the Iconography of the Pre-Renaissance Apparel of the Grand Duchy of Lithuania
Summary

While geographically in the continent of Europe, geopolitically the Grand Duchy of Lithuania was on its edge during the 13th–15th centuries. An especially distinct manifestation of orientalism can be seen in medieval dress, an area of material culture that is considered to be an especially sensitive barometer of reality. It is possible to judge how the pre-Renaissance costume of the inhabitants of the Grand Duchy of Lithuania appeared from the *Radzivil Chronicle* (*Radvilų metraštis*, library of the St Petersburg Institute of Russian History), an illustrated manuscript that has so far not been studied at all by Lithuanian investigators. The article's author selected this manuscript because it is the earliest of the known chronicles, which was illustrated with miniatures (about 617 of them). The chronicle chronologically covers events during 853–1214, but it was copied and illustrated in the last decades of the 15th century. In the 17th century the manuscript was in library of the ducal Radvila family of Biržai, in the mid-17th century it was taken to Königsberg (Kaliningrad), and in 1758 to Russia. The miniatures of the *Radzivil Chronicle* clearly reflect the historical realia of the Grand Duchy of Lithuania: the struggle with its eastern neighbours over long centuries united the Grand Duchy of Lithuania, the Grand Duchy of Moscow, and the Golden Horde through a common military culture, which unavoidably also affected the military dress and civilian costume of these nations. Due to its military achievements the East pragmatically pursued apparel functionality (practicality), while the West implemented this in the cut of clothing and in drawings. Of the 617 miniatures in the *Radzivil Chronicle*, 344 are devoted to military actions.

Here we see mostly Mongol military dress, which is also portrayed alongside western 14th–15th-century dress (plate armour, gambesons, and pourpoints). Blouses falling to the ankle, long sleeves almost reaching the ground, and seamless skirts that later developed into the sarafan (*sajan*) which was popular in 16th-century Lithuania predominate among the female clothing. The men wore shirts and narrow trousers, but changes due to Western influence are also seen in their costume: trousers, called *chauses* in French, that have a *braguette* (fly) in front are portrayed. The intertwining of the eastern and western costume traditions in the manuscript's miniatures shows that these drawings could not have been made earlier than the 15th century. In comparison the author used the illustration of the execution of Herkus Mantas from the Gdansk Chronicle that was erroneously dated to the 15th century (Judging from the costume, it was created in the second half of the 16th century.) and the illustrated manuscript by Eberhard Windeck, *Geschichte Kaiser Sigismunds* (1443). The conception of fashion, which appeared after supply and demand developed in the West, pushed very slowly and with great difficulty into the Grand Duchy of Lithuania which remained under the influence of Byzantine, Persian, and nomadic cultures. Therefore attempts to 'redress' Lithuanians in accordance with the latest European fashion, such as we see in the Gdansk manuscript and the *Chronicle of Sigismund of Luxembourg* (*Geschichte Kaiser Sigismunds*), are completely at odds with the realia, which was shifting towards the East, as is demonstrated by the *Radzivil Chronicle*.

¹ „Радзивилловская летопись“, *Полное собрание русских летописей*, Ленинград, т. 38, 1989.

² E. Gudavičius, *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius, 1999, p. 77.

³ Z. Kiaupė, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius, 1995, p. 407.

⁴ E. Gudavičius, *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, p. 95.

⁵ Ten pat, p. 186.

⁶ „Радзивилловская летопись“, р. 4; *Вялікае Княства Літоўскае*, Мінск, т. 2, 2006, р. 502.

⁷ L. Šinkūnaitė, *XVII a. Radvilų portretai*, Kaunas, 1993, p. 120.

⁸ *Вялікае Княства Літоўскае*, т. 2, р. 502.

⁹ Ten pat.

¹⁰ „Радзивилловская летопись“, р. 1.

¹¹ А. В. Арциховский, „Прикладное искусство Новгорода“, *История русского искусства*, Москва, т. II, 1954, р. 285.

¹² Ten pat, p. 289.

¹³ Ten pat, p. 294.

¹⁴ A. Gurevičius, *Viduramžių kultūros kategorijos*, Vilnius, 1989, p. 120, 126.

¹⁵ Ten pat, p. 128.

¹⁶ Ten pat, p. 92.

¹⁷ А. Л. Топорков, „Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры“, *Этнографическое изучение знаковых средств культуры*, Ленинград, 1989, р. 98.

¹⁸ M. Moźdżyska-Nawotka, *O modach i strojach*, Wrocław, 2003, p. 270.

¹⁹ E. Gudavičius, *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, p. 97.

²⁰ В. М. Бялявіна, Л. В. Ракава, *Мужчынскі касцюм на Беларусі*, Мінск, 2007, р. 68.

²¹ „Радзивилловская летопись“, л. 10, 13, 22 ir toliau.

²² Ten pat, л. 15, 48, 176 ir toliau.

²³ Л. В. Петров, *Мода как общественное явление*, Ленинград, 1974, р. 23.

²⁴ Ю. В. Иванова, „Поведенческие стереотипы: обряд примирения кровников в горных зонах Балкан и на Кавказе“, *Этнографическое изучение знаковых средств культуры*, Ленинград, 1989, р. 148.

²⁵ Советский энциклопедический словарь, Москва, 1985, р. 1497.

²⁶ A. Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija (1009–1795)*, Vilnius, 2005, p. 135.

²⁷ М. И. Артамонов, *История хазар*, Ленинград, 1962, p. 188.

- ²⁸ Л. П. Сычев, В. Л. Сычев, *Китайский костюм*, Москва, 1975, р. 34.
- ²⁹ А. Л. Топорков, „Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры“, *Этнографическое изучение знаковых средств культуры*, Ленинград, 1989, р. 98.
- ³⁰ Л. М. Горбачева, *Костюм средневекового Запада*, Москва, 2000, р. 23.
- ³¹ „Радзивиловская летопись“, I. 28, 35 ir toliau.
- ³² Ten pat, I. 7, 162.
- ³³ Lietuvių liaudies menas. Drabužiai, Vilnius, 1974, p. XX.
- ³⁴ М. Г. Рабинович, *Очерки материальной культуры русского феодального города*, Москва, 1988, р. 130.
- ³⁵ М. Г. Рабинович, „Одежда русских XIII–XVII в.в.“, *Древняя одежда народов Восточной Европы*, Москва, 1986, р. 67.
- ³⁶ М. Г. Рабинович, „Древняя русская одежда IX–XIII в.в.“, *Древняя одежда народов Восточной Европы*, Москва, 1986, р. 57.
- ³⁷ В. С. Зеленчук, Н. М. Калашникова, „Одежда населения Молдавии XV–XIX в.в.“, *Древняя одежда народов Восточной Европы*, Москва, 1986, р. 239.
- ³⁸ А. Э. Зариня, „Одежда жителей Латвии VII–XVII в.в.“, *Древняя одежда народов Восточной Европы*, Москва, 1986, р. 183.
- ³⁹ R. Guzevičiūtė, Tarp Rytų ir Vakarų (XVI–XIX a. LDK bajorų kostiumo formavimosi aplinkybės ir pavidalai), Vilnius, 2006, p. 128.
- ⁴⁰ В. М. Бялявина, Л. В. Ракава, *Жаночы касцюм на Беларусі*, Мінск, 2007, р. 89.
- ⁴¹ В. М. Бялявина, Л. В. Ракава, *Мужчынскі касцюм на Беларусі*, р. 11.
- ⁴² Ten pat, p. 16.
- ⁴³ Ф. Кардини, *Истоки средневекового рыцарства*, Москва, 1987, р. 91.
- ⁴⁴ М. Н. Мерцалова, *Костюм разных времен и народов*, Москва, т. III, 1993, р. 168.
- ⁴⁵ Ф. Кардини, *Истоки средневекового рыцарства*, р. 55.
- ⁴⁶ М. И. Артамонов, *История хазар*, р. 45.
- ⁴⁷ М. Горелик, „Куликовская битва 1380“, *Цейхгауз*, 1991, Nr. 1, р. 2.
- ⁴⁸ „Радзивиловская летопись“, I. 27, 29, 34 ir toliau.
- ⁴⁹ М. Горелик, „Куликовская битва 1380“, *Цейхгауз*, 1991, Nr. 1, р. 4.
- ⁵⁰ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, Warszawa, 1985, III, p. 219.
- ⁵¹ Ten pat, p. 210.
- ⁵² М. Н. Мерцалова, *Костюм разных времен и народов*, р. 179.
- ⁵³ В. М. Бялявіна, Л. В. Ракава, *Мужчынскі касцюм на Беларусі*, р. 15.
- ⁵⁴ Л. М. Горбачева, *Костюм средневекового Запада*, р. 178.
- ⁵⁵ Ф. Кардини, *Истоки средневекового рыцарства*, р. 44.
- ⁵⁶ A. Gurevičius, *Viduramžių kultūros kategorijos*, p. 179.
- ⁵⁷ М. Н. Мерцалова, *Костюм разных времен и народов*, р. 179.
- ⁵⁸ „Радзивиловская летопись“, I. 201, 215, 220, 617.
- ⁵⁹ A. Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija (1009–1795)*, p. 56.
- ⁶⁰ А. Барвенова, „Влияние миграции культурно-стилевых направлений на моду князей и магнатов Великого Княжества Литовского“, *Rytų Europos kultūra migracijos kontekste*, Vilnius, 2007, p. 542.
- ⁶¹ R. Guzevičiūtė, Tarp Rytų ir Vakarų (XVI–XIX a. LDK bajorų kostiumo formavimosi aplinkybės ir pavidalai), p. 225.
- ⁶² А. Барвенова, „Влияние миграции культурно-стилевых направлений на моду князей и магнатов Великого Княжества Литовского“, р. 541.
- * K. Kyburgo dienoraštis laiomas istoriko T. Narbuto falsifikatu, žr. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, Vilnius, 2006, t. X, p. 22. – Red. pastaba.
- ⁶³ K. Turska, „Plaszczne na nagrobku Wladyslawa Jagielly“, *Odzież*, 1968, Nr. 8, p. 251.
- ⁶⁴ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, II, p. 68.
- ⁶⁵ J. Kiaupienė, „Lietuvos valdovų profilai Eberharto Windeckes veikale“, *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje (2005–2006 m. tyrimai)*, Vilnius, 2007, p. 323–350.
- ⁶⁶ A. Gurevičius, *Viduramžių kultūros kategorijos*, p. 90.
- ⁶⁷ J. I. Kraševskis, *Vytauto Lietuva*, Vilnius, 1994, p. 250.
- ⁶⁸ Ten pat, p. 253.
- ⁶⁹ А. Барвенова, „Влияние миграции культурно-стилевых направлений на моду князей и магнатов Великого Княжества Литовского“, р. 542.
- ⁷⁰ Л. М. Горбачева, *Костюм средневекового Запада*, р. 102.
- ⁷¹ L. Šinkūnaitė, XVII a. Radvilių portretai, p. 13.
- ⁷² E. Gudavičius, *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, p. 190.